

הערכת דמות מקראית כמאפיין של פרשנות והקשר לעולמו של הלומד*

מרים בנר

רבות עוסקים אנו בשאלת היחס בין הפשט לדרש ומקומו של כל אחד מהם בלימוד התנ"ך. שנים רבות אני עוסקת בדיקטיקה של הוראת התורה, ואני רוצה במאמר זה להצביע על אחד המאפיינים החשובים בלימוד פשוטו של מקרא. פשט לא רק בניתוח הטקסט המקראי אלא גם בניתוח אופיין של הדמויות המקראיות, דהיינו, הצגת מעשים פרטיים של הדמות כמלמדים על מכלול האישיות. כבר נעיר מיד שלדעתנו יש למדרישי חז"ל תפקיד חשוב בעיצוב הדמויות.

לפני כן אזכיר ניסוי חינוכי פשוט שערכתי במסגרת שיעור במכללת אפרתה בקורס: "דיקטיקה לתורה בגיל הרך". בשלב ראשון התבקשו הסטודנטיות להעלות בדמיונן דמות כלשהי הנערצת עליהן. הבחירה הייתה צריכה להיות ממוקדת בהתנהגות הערכית, במידות מוסריות של הדמות¹. וכמובן, נדרש היה שהבחירה תהיה כנה ונקייה משיקולים זרים. בשלב שני התבקשו התלמידות להעריך מה הייתה עלולה להיות תגובתן הספונטנית למשמע התנהגות פסולה של הדמות הנערצת בתחום ההתנהגות המוסרית. נדגיש שאין מדובר בהתנהגות הפסולה באופן אובייקטיבי ולכל הדעות אלא בהתנהגות בתחום האפור. תוצאות הניסוי היו מעניינות, הסטודנטיות הגיבו באי אמון, והעירו שבמקרה כזה היו בודקות היטב, אם יש בסיס לשמועות, והאם העובדות נכונות. הן אף הוסיפו, שגם אם היה מתגלה שהעובדות אמנם נכונות, היו מנסות לדון את הדמות לכף זכות ולמצוא צדדים מקילים.

המניע הפסיכולוגי המלווה גישה זו ברור. יש יחס בין הערכת מכלול האישיות לבין מעשיה. רגלינו כצופים ממרחק להיזהר בשיפוט קל ושטחי, העלול להתגלות כפזיז ומטיל כתם לא מוצדק. אין לשיפוט את האישיות רק על פי מעשה בודד, וגם אם מתברר שהיה כאן

* בכתיבת מאמר זה נעזרתי בכני אוריאל ולו יאתה תודה.

1 להבהרת עמדותי אציין, שנקודת המוצא שלי היא שאישי המקרא הן דמויות מוסריות שאינן שנויות במחלוקת. אם להקביל לתקופתנו, נוכל לקחת למשל את ר' אריה לויין. זו דוגמה של אישיות מוסרית מקובלת על הכול ואינה שנויה במחלוקת.

חטא, על הקורא לבדוק יפה את הכישלון החד פעמי, לא לבודד אותו ולא להוציאו מהקשרו, אלא לנסות לשפוט אותו על רקע מכלול האישיות. דרך זו היא גם הדרך, שאנו פוגשים אצל פרשנים וגדולי ישראל בכל הדורות, ונדגים להלן כמה דוגמאות, בליווי ציטוטים.

דוגמה ראשונה

בספר במדבר פרק כ"ז פס' טז-יז נאמר: "וידבר משה אל ה' לאמור יפקד ה' אלוקי הרוחות לכל בשר איש על העדה". רש"י בפס' טז מביא, בשם הספרי: "להודיע שבתן של צדיקים כשנפטרין מן העולם, מניחין צורכין ועוסקיין בצרכי ציבור. בפס' טז הביא רש"י את דברי מדרש תנחומא (פרשת פנחס י"א): "כיון ששמע משה שאמר לו המקום, תן נחלת צלפחד לבנותיו, אמר: הגיעה השעה שאתבע צרכי, שיירשו בני את גדולתי".

במבט ראשון נראים שני פירושי רש"י אלו כסותרים זה את זה. פעם מתנהג משה כמי שמעדיף אינטרס ציבורי ופעם נראה שהוא מעדיף אינטרס פרטי, כמי שמנסה 'לסדר גיבויים' לבניו.

וכן פירש את הדברים הרב פילבר בספרו 'חמדת ימים':²

"בקשתו של משה, נראית במבט ראשון, כאילו אינה הולמת את אישיותו. אדם שהתבטל לגמרי בפני הציבור, החל לפתע לדאוג לבני משפחתו. ברם במבט נוסף, אדרבא, מתגלה כאן דווקא גדולתו של משה על אף היותו איש כללי, אין הוא מזניח את חובותיו המשפחתיות ככתוב: "ומבשרך לא תתעלם", אלא שהוא מציג את בקשתו ללא נגיעות אישיות והוא מקבל את הדין, מיד כשההשגחה מבהירה לו, שאין זרעו ראוי לכך".

סימוכין ליחס הנאות למשפחה מצוי בדברי הראי"ה קוק:

"תכלית המידה הרוממה הזאת היא שאפילו אהבת בני ביתו הקרובים אליו ביותר ישאב ממעין הכלל מפני שהם פרטי הכלל ומתוך שהם קרובים על ליבו ביותר, הוא מוצא עצמו מוכשר ביותר לשפוך עליהם את כוח האהבה הנובעת מאוצר הכלל, וכל ראש בית אב יראה בעצמו כאילו משפחתו היא החלק שנפל לו מאת ההשגחה העליונה לעבוד ביותר על ידם את עבודת הכלל, כלומר, לתקן מצבם של חלק זה, הרשום מן הכלל שנתייחדו אליו ע"י קירבת הבשר וחי המשפחה, ועל כן הם קודמים בהשתדלותם עבורם, ליתר חלקי הכלל, שאינם כל כך מיוחדים לו".³

אכן רבים הם המקרים בתולדות האנושות שאישים בעלי שם, שפועלם רב למען החברה, העם או האנושות, נתפסו כשהם מגלים יחס קר ומנוכר לקרוביהם. פסיכולוגים יציעו לכך מן הסתם הסבר מתאים, אך החשוב לענייננו הוא שבראייה רחבה של הדמות המקראית הדגולה, מעשה המצטייר בפשטות כאינטרסנטי, יכול להיות מובן אחרת לגמרי.

2 עמ' 394.

3 עיין א"ה, שבת פרק א' סעיף מ"ז.

דוגמה שנייה

במגילת רות בתחילת פרק ג' מציעה נעמי לרות לגורן ולשכב במקום משכבו של בעז. הצעה זו יכולה לגרום להרמת גבה אצל הקורא האמון על גרדי הצניעות והייחוד בין גבר לאשה.

בספרו "נחלת יוסף"⁴ מבאר הרב יוסף ליפוביץ זצ"ל נקודה זאת כך:⁵

"כבר עמד המחבר האלוקי 'בעל העקידה' על טיב עצתה של נעמי, הרחוקה כל כך מהדרך המוסרית וממסלול הדרך הישרה. ברור שאין הרבר יכול להתקבל כאחד מסדרי החיים אצל בני אדם מן השורה. צעד בזה מוצדק רק בתנאים מיוחדים ובאנשים גדולים כאלה, שקיימת לגביהם וודאות גמורה, שרק הצו המוסרי הוא העובר בכל מעשיהם, כדי שתהיה לנו באנשים אלו הבנה נכונה, עלינו להפשיט מעליהם את המעטה החיצוני ולהלבישם בגדים לבנים כיאות לטהורי נפש אלו".

כאמור, התנהגותם של רות ובעוז והצעתה של רות חייבים להישקל במאזניים עדינים של השעה, שבה היו מצויים, ושל מכלול האישיות. לא תמיד מה שאפשר להתיר לאדם גדול ולסמוך עליו שלא יפול בפח, אפשר להתיר לאדם מן השורה.

ניסוח דומה בענייני צניעות נמצא אצל המלבי"ם להתנהגותו של ראובן:⁶

"יספר ראשונה צדקת ראובן שהלך בימי קציר חיטים, שאז השדות מלאים כל מיני מגדים וכל טוב ולא לקח מאומה, רק דודאים מהשדה, ולא דוֹנָאי גינה, שאינם הפקר. שהדודאים מסוגלים להולדה ורצה שאימו תוליד עוד בנים. הפך דרך העולם, שירצו שיהיה יחיד לאמו והוא רצה בתועלתה, שמתעם זה בלבד יצועי אביו".

דוגמה שלישית

בתלמוד הבבלי במסכת סנהדרין ק"ז ע"א כתוב: "אמר רב יהודה, אמר רב: לעולם אל יביא עצמו אדם לידי ניסיון, שהרי דוד מלך ישראל הביא עצמו לידי ניסיון ונכשל. אמר לפניו: ריבונו של עולם, מפני מה אומרים 'אלוקי אברהם אלוקי יצחק ואלוקי יעקב' ואין אומרים 'אלוקי דוד'. אמר אינהו מינסו לי ואת לא מינסת ליה אמר לפניו: רבש"ע בחנני וכו'.

הקב"ה עונה לרוד שהאבות עמדו בניסיונות. דוד נענה לקב"ה ואומר לקב"ה — נסה גם אותי. ולפי המדרש מכאן ואילך הולך ומתגלגל סיפור "בת שבע". איננו מתכוונים לעסוק בחטאו זה של דוד, אלא דווקא בעצם בקשתו של דוד שיוזכר שמו 'אלוקי דוד' כמו שמם של האבות. וכי אין כאן רצון אינטרסנטי של אדם הרוצה להנציח את שמו, ולקבוע אותו בספרי ההיסטוריה. מישהו יאמר בצניעות, דוד רצה שהספרו יהיה מכובד ומלא.

נעיין בדבריהם של שני חכמים חשובים:

המהר"ל מפראג בספרו "חידושי אגדות" למסכת סנהדרין כותב:

4 עמ' עח.

5 לא זה המקום לדון כיצד הגיע הרב ליפוביץ למסקנתו על דמותה המוסרית הנעלה של נעמי, דבר הדורש מעט הרחבה. עיקר כוונתנו לראות דוגמה ליישום העיקרון של ראיית מעשה פרטי כחלק ממכלול האישיות.

6 בראשית ל' יד.

"ומה שאמר דוד שיש לומר גם כן 'אלוקי דוד' וביקש זה יותר מכל שאר צדיקים, מפני כי בשביל כך אומרים אלוקי אברהם אלוקי יצחק אלוקי יעקב, מפני שאין הקב"ה מייחד שמו על אדם יחיד כי אם על אומה שלימה, והאבות היו אבות לכלל אומה ישראלית, ולכן, כמו שאומרים, אלוקי ישראל, אומרים אלוקי אברהם וכן יצחק ויעקב. לכן אמר דוד, שכמו שה' יתברך מייחד שמו על האבות מפני שהם אבות אל הכלל, כך דוד אב של מלכות בית דוד, שגם המלכות נחשב כמו הכלל, שהמלך הוא כמו הכלל נחשב.. ויש לומר ג"כ אלוקי דוד...".

בספרו תורת חיים כותב הרב אברהם חיים שור:

"שכמו שאומרים אלוקי אברהם כיון שאברהם הוא רגל במרכבה העליונה, הלא גם דוד רגל רביעי לכסא".⁷

גם בלי להבין במדויק את דבריהם של חכמים אלו, אפשר לחוש שנקודת המוצא שלהם הייתה ניסיון לברר את דברי חז"ל, כמביעים רעיון עמוק. אין המדרש בא לספר סיפורים אגואיסטיים קטנים על משהו. לא המקרא ולא דברי חז"ל אינם ספרי רכילות זולה. בפי דוד מובע באופן הזה רעיון ממדרגה שונה, ועל הקורא לנסות ולהבין, כל אחד בדרכו את המשמעות הטמונה בעומק הדברים.

נוסף לעניין לעניין זה בדבריו של הרב קוק במאמרי הראי"ה:⁸

"אין אנו אחראים על כל המעשים שעשו גדולי האומה. לפעמים הנינו מוצאים, על פי גדולי ישראל, הערות של מחאות על מעשים של רבים וגדולים מגדולי האומה: אבותיה, מלכיה, נביאיה וכהניה... ונפוצים מאמרים כאלה בדברי חז"ל ובספרי הראשונים גלויים לכל דורש, אבל לא בשביל המעשים הבודדים שלפעמים יעברו על המידה בשביל האידאל הכללי, כמו שאין אדם שלא יחטא מעט נגד שמירת בריאותו, דווקא, על ידי הפעולות עצמן המכוונות רק לזה, תרופה כללית של האידאל המקיף את הנשמה כולה... ואין התכונה הכללית מתבקשת באותם הצעדים הפרטיים של האומה וגדוליה, כי אם בכלל הגדול המקיף את הראשית ואת האחרית".

7 עיין זוהר ורא רע"א, עפ"י מרגליות הים סנהדרין ק"ז.

8 עמ' 509. איננו נכנסים לריון אודות חטאים ממש כפי שדן הרב קוק, כיון ששם הדברים מורכבים יותר. הרב שלמה אבינר (במכתב שלא פורסם) כתב בעניין זה כך: בספר תנא דבי אליהו מנו חכמים את האנשים שעברו על עשרת הדברות, וכאשר הגיעו ל'לא תרצח', ציינו את יואב בן צרויה, שהיה שר צבא בישראל, בעל זכויות גדולות, ואמנם רצח שני שרי צבא, אבל הוא עשה זאת לשם שמים למען האומה חזאת בדיק חומרתו. כאשר אדם שפל רוצח מתוך יצרם גסים וכהמיים הוא עוין חמור שבחמורים, אבל אם אדם משכיל רוצח מתוך אידיאל, כאילו לשם שמים, זאת קריסת כל התורה וכל המוסר" (עיטורי כוהנים מס' 176 עמ' 26).

לכאורה הדברים אינם עולים בקנה אחד עם דברי הרב קוק. אך עוד מבהיר הרב אבינר: אין ספק שיואב בן צרויה הוא צדיק גדול ות"ח גדול, וכל מעשיו היו לשם שמים ולטובת עם ישראל, ומתוך כך הרג, וכך כותב בגמרא בפרוש שהוא חשב שהוא עושה על פי תורה (בסנהדרין מ"ט א'). הסנהדרין החליטו שהוא חמור יותר... הוא צדיק גדול, יש תמיד להבחין בין המעשה והעושה".

מדבריו עולה, שיש אנשים הנחלים בדברי חז"ל כדי לנפץ דמויות מקראיות. מה חז"ל עשו כך, גם לנו מותר לעשות כך. נכון שחז"ל ביקרו דמויות מקראיות (בלשון הרב קוק: הערות של מחאות על מעשים), אך הם עשו זאת בתפיסה כוללנית ומאוזנת, עם הכרת המכלול, עם הבנת מקומה ותפקידה של הדמות המקראית בחיי האומה. הם גם ידעו לדרוש כפי שדרש רבי עקיבא את המילה "את" שבפסוק: "את ה' אלוקיך תירא", "לרבות תלמידי חכמים", דרשה המצביעה על מעלתם של גדולים.

אין ספק שהערכת אופייה ומעלתה של דמות מקראית תלויה בראש ובראשונה ביחס המוקדם של הקורא והלומד אל תורה ולומדיה. היא קשורה לחינוכו, לתפיסת עולמו, לסביבה שבה גדל.

משל יפה מובא בגמרא ברכות נ"ח על שני אורחים:

"אורח טוב מהו אומר: כמה טרחות טרח בעל הבית בשבילי, כמה בשר הביא לפני, כמה יין הביא לפני, כמה גלוסקאות הביא לפני, וכל מה שטרח לא טרחת אלא בשבילי. אבל אורח רע מהו אומר: מה טרחת טרח בעל הבית זה, פת אחת אכלתי, חתיכה אחת אכלתי, כוס אחד שתיתי, כל טרחת שטרח בעל הבית זה לא טרחת אלא בשביל אשתו ובניו".

האם שני האורחים לא טעמו מבחינה אובייקטיבית אותו הדבר? אמנם כן, אך נקודת המבט והצפיפות שונים על פי חינוכם ואישיותם, וייתכן שאובייקטיבית שניהם אינם משקרים. וכך מסביר עוד הרב קוק ב'עין איה' פ"ט סעיף רפ"ז:

"...באמת הייאוש וההשקפה בעין רעה על המציאות, והביטחון וההשקפה בעין טובה — שניהם אינם באים לאדם על פי חילוקים בשכל החיצוני המופשט, אם כי הדבר תלוי בתכונות הנפש הטובה היא אם רעה. כי אנו רואים שהאורח הטוב יצייר טובו של בעל הבית ואין בזה מן השקר כלל, כי המסתכל בעין טובה ימצא באמת הצדדים הטובים המחיבים אותו להכיר טובה ולקנות אהבה וקורת רוח מבעל הבית.

כיון שנפשו טובה, הרי הוא מוצא לפניו נכון לדון לכף זכות וכף צדק, שיודע בעצמו מדת טובו, שאלמלא היה הוא בעל הבית מכניס אורחים, ואם היה בידו, היה מקבלם בסבר פנים יפות, בשמחה ובעין יפה. אם כן גם בעה"ב זה ודאי טרח גם כן הכל בשביל... אבל האורח הרע, שאינו מצייר בנפשו עושה טוב באמת, לא יכול לצייר ציור הגון וטוב ומחפש צדדים להקטין את הרושם הטוב".

לענייננו, חשובה המסקנה — עולמו הפנימי של האדם מהווה חלק מרכזי בראייתו את התופעות השונות, בפרשנותו לאישים ולמעשים. אם רצוננו להגיע להבנה נכונה של דמויות אבותינו וגדולי האומה, צריכים אנו ליצור בעולמנו ובעולם תלמידנו קשר ושייכות לאותה גדלות, או לפחות להעמיד מול עינינו ומול עיניהם דמויות בולטות בגדלותן בזמננו, דרכן נוכל להיחשף להערכה נכונה של אותה התנהגות נעלה וערכית.

ביבליוגרפיה להרחבת הריון בנושא

1. לוי, הרב יצחק, (תשנ"ג), קובץ מאמרים, פרשיות בספרי הנביאים, שמואל א'.
2. מדן, הרב יעקב, (שבת תשנ"ג), "מגילת בת-שבע והריון והפולמוס שבעקבותיו". מגדים י"ח-י"ט, עמ' 67-167; שם כ', כ"ב, כ"ו, כ"ז.
3. נבנצל הרב אביגדור, (תשנ"ו), "שיחות לספר בראשית, מעשה דוד וכת שבע, "נתיבי מרחבים, עמ' 87 ואילך.
4. מן-ה, הרב שלמה (תשנ"ט), "בין אנשי מדע המקרא וביני, השקפה על לימוד תנ"ך", מהר שלם, עמ' א-ח.
5. רוזנברג י', 'כל האומר — אינו אלא טועה', נטועים ד' תשנ"ח, עמ' 79-88; שם ה' תשנ"ט, עמ' 92-146, 200-271.
6. היינמן יצחק, דרכי האגדה, גבעתיים 1970.
7. היינמן יוסף, אגדות ותולדותיהן, ירושלים 1974.
8. פרנקל י', דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים תשנ"א.
9. פרנקל י', מדרש ואגדה, רמת אביב תשנ"ז.
10. כהן גבריאל, "המדרש כדרך להוראת עומק פשוטו של מקרא", דרך אפרתה ג', תשנ"ג, עמ' 25-32.
11. רוזנסון ישראל, "האומר דוד חטא-אינו אלא טועה? דיון מדרשי-ינוכי", דרך אגדה תשנ"ח, עמ' 92-125.